Тываның Россияга каттышканының 50 чылынга

50 ЧЫЛ МУРНУНДА

Номчукчуларга адаанда үзүндүлерни бараалгадыр мурнунда бичии тайылбыр берикседим. Чүге дээрге 1944 чыл тыва чоннуң төөгүзүнге улуг эргилделиг чыл болуп, оон төөгүзүнге мөңгеде артып каар.

1. Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң 2-ги шыгжамырында (эргиде партархив) чүс муң ажыг аадаң ниити үнелиг, чугула документилер бар. Олар партия дүшкүже шупту чажыт деп таңмалыг турган. Ынчангаш олче кирип, херек документилерни ажыглаары нарын болгаш берге турган. Архив эргелекчизинден эгелээш обком секретарынга чедир чөпшээрелдер, бижимелдер болгаш хыналда херек.

2. С. К. Токаның хууда архиви ам-даа долу эвес. Ында ийи хааржак ниити хөй демдеглел дептерлери кандыг-даа конторль, хыналда чокка хүлээп алдынган. Ооң хөй кезии орбак, чазык. Билир улустуң бадыткалы-биле алырга, ол улуг ашталганы Х. А. Анчымаа-Тока кылган боор турар. Ооң барымдаазы шупту дептерлерде, блокноттарда, ниити кыдырааштарда ниити дугаарлаашкынны ооң кылганын херечилеп турар болганда, сонуургалдыг азы «багай» хевирлиг арыннарны ашталаан чүве-дир деп бадыткаары берге. Чүге дээрге Анчымаа-Тока боду Тываның төөгүзүнге артар күрүне ажылдакчыларының бирээзи-ле болгай. Ону чүгле С. Токаның өөнүң ээзи кылдыр көрбейн, экибакты кады үлешкен удуртулганың дадыккан кижизи дээрзин утпас херек.

3. С. Тока бүгү демдеглелдерин колдуунда карандаш-биле, аажок бичии үжүктер-биле, сөстүң төнчүзүн кызырып, бодунуу-биле, колдуунда орус дылга бижип чорааны, ээзиниң туразы-ла ыйнаан. Ол дээрге хөй чылдарда Тыва күрүнениң өзек удуртукчузу чораан кижиге хамаарышкан болганда ол бижимел төөгүге тывылбас эртине-дир. Ол диригдокументилерни, ам хуулуп үрелбээнде, шуптузун дүжүрүп бижээш, плёнкага тырттыргаш тускай шыгжаар херек.

4. Октябрь революциязындан эгелээш улуг силгиишкиннер үзүк чок болуп келген. Ооң аразында Тываның ады-даа, чыды-даа чыда калбаан. Мурнувуста ам-даа чаа-чаа өскерилгелер, чаартылгалар манап турар. Мону оваарымча чок көрүп, анаа-ла ниити чалгыг адаанга бодувустуң төөгүвүстүң бичии-даа чаштанчызын ышкынып алзывысса бисти келир салгалывыс өршээвес.

5. Төөгүнү чаңгыс талалыг кылдыр көөрү шынчы эвес. Ол бүгү Тывага чоннуң эрткен оруу-биле холбашкан. Ында ханы дүжүмнер-даа, караңгы чылдар-даа, кайгамчыктыг чырыткылыг хүннер-даа, ханы өскерлиишкинниг чедиишкиннер-даа турган. Ол бүгүнү шуптузун чаңгыс кижиниң ады-биле холбазывысса-даа, ооң бүгү талаларын шын үнелээр, оон ханы дөзүнден эгелээш шуптузунче харам чок эки сеткил-биле эглир херек.

Мен бо бижээним үзүндүлерим чүгле үениң сонуургалы-биле кылдынган, чамдык кижилерниң талазындан үени шынчы эвес көре бээринге харыы болзун. База катап сагындырайн, тыва улустуң чечен сөзү «Төөгүзүн билбеске төөрээр, төрелин билбеске түрээр» дээр алдын өртектиг негелдезин үнелелдиң эң-не бедик хемчээли-биле алза эки.

Николай КҮНЧҮН.

Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң ажылдакчызы.

(С. К. ТОКАНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН)

Эш Маленковка баргаш, илеткээним (1944 чылдың июль 7-де)

I. ССРЭ-ГЕ КАТТЫЖАРЫНЫҢ ДУГАЙЫ

1. ТАР ажыл-агый, экономика талазы-биле улуг чедиишкиннерни чедип алган, а политиктиг чедиишкиннерни онзагай демдегледим.

2. Ынчалза-даа хакастар, ойроттар ышкаш бедик көргүзүг чок бис.

3. ТАР-ның акша-хөреңги чогундан чурттуң байлаа ажыглаттынмайн турар.

4. Өске областар болгаш Красноярск-биле доктаамал харылзажыр дээривиске кызыгаар шаптыктап турар.

5. Хлеб-биле хандырылгавыс четчир, мурнунда 25 тонна чедир кирип турган болзугусса, ам 1940 чылдан эгелээш ССРЭ-же, Моолче үндүрүп тур бис. Көдээ ажыл-агыйга болгаш бүдүрүлгеге улуг капитал салыышкыннар херек, кызыгаар шаптыктап турар, эт-херексел болгаш кадрлар чедишпейн турар.

6. Чон ССРЭ-ге каттыжыксап турар:

а) 8 миллион ажыг акша өртектиг 5 эшелон белекти чедирткен,

б) 36000 аъттардан аңгыда 16000 аъттарны белекке халас чоруткан,

в) хосталган районнарже 17000 баш төрүүр мыйыстыг бода малды чорударлы-биле белеткеп турар, а оларның 16000 белен,

г) бүдүн авиаэскадрильяны белекке чоруткан.

7. Тускай эртемниг кижилерни керээ-биле чалаары дыка берге нарыыдаан.

8. ТАРН-ның ат-алдары чон ортузунда канчаар-даа аажок улгаткан. Чүге дээрге шупту нам кежигүннери 7725 кижи, азы чогуур назылыг чоннуң 14 хуузу.

9. Орус үжүкче шилчидивис, чоннуң 60 хуузу өөренип апкан.

10. Фронт чоруур дээш билдириишкиннер шуужуп-ла тур. Ам бодунда 207 кижини чорудуптарывыска, оларның 65-и ССРЭ-ниң орденнери-биле шаңнаттылар.

II.

1. Тыва чоннуң патриоттуг чүүлдерин изиг деткип, ССРЭ-ниң орденнери-биле шаңнаарының дугайында.

2. ТАР-ның Х Улуг Хуралы Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн хүнде ажыттынган аңаа декларация хүлээп алганы.

3. Ол декларацияга харыы кылдыр бүгү делегейге билдингир эш Сталинниң телеграммазы. Ылангыя ооң иштинде «Бо дайынга совет улустуң тиилелгези болза акы-дуңма тыва чоннуң база тиилелгези болур» — деп бадыткааан-на болгай.

ТАР-НЫҢ СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ СОСТАВЫНГА КАТТЫШКАНДА ПОЛИТИКТИГ, ЭКОНОМИКТИГ, ГЕОГРАФТЫГ БАЙДАЛЫ

(1944 чылдың 7 ай 1-де турганы-биле)

Бүгү чер-девискээривис 192079 дөрбелчин км. ооң иштинде шөлдер — 19 млн. га, арга-арыг — 7 млн. га, одарлар — сиген шөлдери — 9,9 млн. га,тараа шөлдери болгаш куруккан черлер — 70000 га, суг адаанда — 110000 га, Кызыл хоорайның ээлеп турары — 6—7 муң га.

Бүгү чурттакчы чонувус 95025 кижи, оларның 14,4 хуузу орустар. Бүгү малывыс 1.105.000 ооң иштинде хой-өшкү — 508.000, мыйыстыг бода мал — 192.400, чылгы — 84900, ивилер — 11.000 ажыг.

Бүгү тарылгавыс шөлү — 68000 га, ооң иштинде кызыл-тас — 18000 га, чиңгетараа — 17300 га, сула — 12700 га, арбай — 6400 га, ногаа аймаа — 500—650 га.

Тыва Арат Республикада бүгү нам (ТАРН) кежигүннери 6807 кижи, кандидаттары 1199, оларның иштинде херээженнер 2168. ТАРЭ кежигүннери 1194, бүгү партия эге организастары 674, сумулар болгаш оларга деңэргелиг 112 комитет, кожуун комитеттери 15, хоорай комитеди 1.

ТАР-ның күрүне эрге-чагырга органнары: арбаннар болгаш суурлар хуралы 898, суму хуралдары 87, хоорай болгаш советтер 20, алдын уургайларында болгаш совхозтарда 8 эрге-чагырга органнары бар.

Кол бүдүрүкчү фондулар күрүне секторунда 35,2 хуу, колхоз-кооперативте 7,5 хуу, хуу ажыл-агыйда 57,3 хуу.

Чоннуң кол-ла орулга ап турары: күрүне секторундан 41,8 хуу, колхоз-кооператив секторундан 12,6 хуу, ажыл-агыйлар 45,6 хуу.

Көдээ ажыл-агыйның продукциязындан 1943 чылда алган орулга 25.800.000 акша. Көдээ ажыл-агыйдан база аңнаашкындан, балыктаашкындан алган орулга 18.500000 акша. Мал болгаш чер ажылындан алганывыс бүгү орулганың 64 хуузу азы 16500000 акша. Үлетпүр-бүдүрүлгезинден 5700000 акша азы 22,1 хуу транспорттан 1600000 акша азы 6,2 хуу.

Республикада бүгү ажыл кылып шыдаар кижиниң саны 37000, оларның иштинден мал, чер ажылында ажылдап турары 30700 кижи азы 83 хуу, өске адырларда 6300 кижи азы 17 хуу.

Көдээ ажыл-агыйның өске бүгү адырлардан ниити дензизи 40 хуу азы 10300000 акша.

Малдың баш санын хуваарга: (1944 чылдың июль 1-де)

1. Хуу ажылдыг араттарда — 1114600 баш
2. МЧАЭ-лерде — 10300
3. Госхозтарда — 14700
4. Колхозтарда — 19000
5 Совет хамаатыларда — 34300
6. Организацияларда — 1600

Мал кажаалары 35—40 муң.

Сиген белеткели 1940 чылда — 7073000 пуд.

1943 чылда — 15349700 пуд.

1944 чылда планы 19 млн. пуд, а 1944 чылдың сентябрь 10-га чедир белеткээни 16.500.000 пуд.

Бүгү үлетпүр бүдүрүлгези 1943 чылда 4861000 акша орулгалыг болган. 1944 чылда планы — 5722000 акша. 1943 чылда 300 кг алдынны тыпкан. Садыгның чылда саарылгазы 14390000 акша. Дашкаар үндүрген (экспорт) мал 100000 баш, диин кежи 400—500 муң, дүк — 300 тонна, 200 муң чыгыы койгун эъди.

ТАР-ның бүгү бюджеди 1943 чылда 13603900 акша, а 1944 чылда көрдүнгени 15177000 акша. Ол бюджеттиң 57,6 хуу чарыгдалы 12,8 хуузун чондан алыр үндүрүгден дуглап турар.

Улус ажыл-агыйы план күүселдезин 1944 чылда: мал бажы 7,5 хуу кызырылган, иштики хереглелге 189000 баш мал үнген. Ажыл-агыйжы эвес чоруктан 166500 баш хораан. Коржаага сатканы 143400 баш. Экспортче 1944 чыл 9 ай 18-ке чедир үнгени 93417 баш, белекке чорутканы — 17100, оон аңгыда улус ажыл-агыйынга хереглээри-биле чылгы малды 2500 башты чоруткан.

Бо информацияны 1944 чылдың 7 айның 7-де Г. М. Маленковка болгаш ооң соонда ВКП(б) ТК-ның Политбюрозунче киирген.

В. М. МОЛОТОВ-БИЛЕ ДУШТУМ

(1944 чылдың июль 17-де 10 шакта)

Хүлээп алыышкынга менден аңгыда ТАРН ТК-ның чөвүлекчизи Я. Т. Калиничев база ТАР-да ССРЭ-ниң элчини А. К. Тюрин олар кириштн. Эш хуунун чазыкчаагай ужуражылга болду. Бот-бодунче чоок сеткилдиң ханызындан чугаалажыышкын болган.

В. М. Молотов: «Кандыг айтырыг тургузар дээш келдиңер?»

С. Тока: «Тываның арат чонунуң совет чон-биле катап каттыжарының (воссоединение) айтырыын уламчылаар дээш келдивис. Национал революциязының ачызында 23 чыл дургузунда тускай догуннап келгеш, совет чоннуң ачы-дузазы-биле Тываның нам, чазаа, арат чону улуг чедиишкиннерлиг болган. Маңаа кол демдеглексээрим болза, ТАР-ның 23 чыл иштинде дуржулгазының көргүзүп турары-биле алырга, тускайлаң догуннаашкын болгаш күрүнелер аразының кызыгаары бистиң Тываның оон ыңайгы шапкың хөгжүүрүнге шаптыктап тур.

Национал-хосталганың бирги чылдары база хамаарышпас тускайлаң чорук политиктиг чугула чүүл болган, чүге дээрге кыдат эжелелдиң хөй чылдыг хамаарылгазы, таварылга бүрүзүнде Тываны улуг Россиядан аңгылаарынга таарымчалыг турган. Бо чылдарда ССРЭ чокка чурттап шыдавас деп тыва чон ханызы-биле медереп билген. Тыва өске кандыг-даа даштыкы чурттар-биле чүгле харылзаа чок эвес олче ооң күзели чок. Чүгле ССРЭ биле МАР-дан өске кандыг-даа ниити кызыгаар бисте чок. Амыдыралдан көөрге, биске төрел уксаалыг хакас, ойрот улус культура, экономика талазы-биле канчаар-даа аажок бурунгаар хөгжээн-дир. Бо черлерде чоннар чоокта чаа-ла көшкүн чораан боттары ам сууржуң амыдыралдыг, фабрик, заводтарлыг, школа, эмнелгелерлиг, биске деңнээр аргажок эки чурттап турар.

Бистиң чуртувус казымал байлактар талазы-биле онза бай. Бодунуң экономиктиг баазавыстың база кадрывыстың чогундан ону ажыглап шыдавайн турар бис. Республиканың чыл бюджеди чүгле 15 миллион акшага деӊ, ол чүгле школалар, эмнелгелер, шеригни база күрүне аппарадын тударынга үзе-ле чедип турар. Оон ыңай хөгжүлдеге чарыгдаар чүвүс-даа чок. Бодувустуң күжүвүс-биле борастап болур ажыл-агый адырлары — мал, тараа ажылы. Ынчалза-даа бодувустуң хлевивис-биле чурттап болур бис а бо чылын мал бажы өзүлделиг болду.

(Уланчылыг).

КАДРЛАРНЫҢ ТӨҢГЕНИ ОЛ БЕ?

Чыл эгезинде үнген № 23 «Шынга» Владимир Саныгаанның «Номчааш билиңзин» деп материалы чырыкче парлаттынганын номчукчулар сактыр боорлар, кыска утказы: ажыг-шүжүгге таварышкан кырган пенсионер Лагбуужап Айыжыевич Саныгаа бодунуң-на бүгү назынында ажылдап, чурттап чорууру Эрзин кожууннуң Нарын коллективтиг ажыл-агый удуртукчуларындан (мөчээн оглунуң сөөгүн ажаап орнукшудары-биле) машина дилеп чеде бээрге, ук ажыл-агыйның удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турган Васов Күндүү 2 (ийи) машиназын бээрин аазаанда, ол-ла коллективтиг ажыл-агыйның кол бухгалтери Алдын-кыс Дугер: «Кижи хөөржүдери күрүне херээнден чугула апарган чүве бе?» — дээш, үндүрүп берген машиналарын баш миннип, чизечилерге берипкенин, кажыыдалга таварышкан улус, өлген кижиниң мөчү-сөөгүн чүъктеп алгаш, 9 километр черже кылаштаарынга белеткенип турда, арат ажыл-агыйлыг Иван Сегбе дээрзи машиназы-биле дузалажып, орнукшудулгага киришкенинге өөрүп четтиргенин илередип, ооң назылап чурттаарын йөрээп каан болдулар.

Дыка-ла коргунчуг-дур, тыва кижиниң хамаанчок, кижи төрелгетенниң төөгүзүнде таварышпаан таварылганы дыңнап, номчуп чоруур үе-дир бо!

Өршээ хайыракан, бо болган таварылга Нарын коллективтиг ажыл-агыйның удуртукчуларының сеткилинге, арын-нүүрүнге артсынам!

Эрзин кожууннуң Нарын сууру 1950-60 чылдарда Коммунизмче орук аттыг колхоз боол, чүгле кожуунда эвес, а ынчангы обласка, республикага ат-сураглыг, мурнакчы ажыл-агыйлыг дирткен турганың улуг назылыглар сактып чугаалажыр чорду. Ол үелерде кандыг-даа дээди эртем билии чок Михаил Шожуп даргалап, көдээ Совет даргазынга Кыргыс Белчир, а колхозтуң улуг бухгалтеринге Нурзат Чооду оларның ажылдап чорааның дыңнадым, билдим.

Амгы үеде Михаил Шожундан (кызыл-дустаан) өскелери хүндүлүг дыштанылгада чурттап чорлар. Нурзат Чооду хөй чылда үре-түңнелдиг ажылы дээш РФ-тиң «Алдарлыг экономизи» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи болду. «Нарын» колхозту, амгы үеде коллективтиг ажыл-агыйны колдуу-ла ол-ла чер-чурттуглары удуртуп, баштап келдилер.

Сезен чылдарда совхозту М. К. Дүгер удуртуп, дүшкен ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга чедир дептип, ниити ажыл-агыйы багай эвес түңнелдиг турган. Ооң соонда бо совхозту, ам коллективтиг ажыл-агыйны удуртуп келген кадрлары Б. С. Сайды, Б. Б. Кунгаа, Д. К. Чооду үр-даа ажылдавас, анаа-ла түр үениң кижилери боол, чоорту совхозтуң экономиказын буурадып эгелээн, бо-ла үеде көдээ Совет даргазынга ТР-ниң ДС-тиң улус депутады Д. С.-Б. Яндактың ажылдап турганын демдеглээри артык эвес, а 1990 чылда дээди эртемниг (зоотехник) чаңгыс чер-чуртчузу Бадаа Бууевич Кунгааны совхозтуң директорунга томуйлаан, үр-даа болбаанда кожуунда безин чок чырык, чылыг, делгем Культура ордузун, гараж, ясли-садтарның одалга системаларын чара доңургаш, кандыг-даа хемчегге онаашпайн, сугдан кургаг үнгеш, эртем ады камгалаар боол билдириишкинни бижээш, ажылындан хостаткаш, бо хүннерде арат ажыл-агыйлыг, машина-техникалыг чоргаар, хостуг хап турар, а доңган одалга системазы 2 (ийи) чыл «оюн» демдеглээн, суурнуң чону кажан кино, концерт көргенин-даа утканнар, чугула хурал эрттирер дээнде, школаның спорт залынга чыглырлар, ону «культурлуг дыштанылга» дээр бе?

Нарын күдээзи Делгер-оол Кожапович Чоодуну 1992 чылда Таңды кожуундан чалап эккелгеш, Нарын коллективтиг ажыл-агыйның удуртукчузунуң чымчак креслозунга олурткан, суурнуң чону ам-на ажыл-агый чүгээртеп, чоннуң социал байдалы экижип, экономиказы бедип кээринге идегеп чугаалажып турган болгай, баштайгы үеде хамык чүве чүгээр ышкаш, даргавыс Кызыл хоорай, кожууннар аразынга, харын-даа кожавыс Моол-даа чедип, ажыл-агыйны көдүрер сорулгалыг чорупла турганын кожууннуң-даа, суурнуң-даа чурттакчылары чугаалажып турдулар.

1993 чылдың чайынында күрүнеге дужаары-биле коллективтиг ажыл-агыйдан 3 (үш) кодан хойну директорнуң удуртулгазы-биле база специалистери Шыырап В., мал сүрүкчүлери Кызылга чедирбейн чорааш-ла, 470 (дөрт чүс чеден) ажыг баш хойну ис чок чидирипкеш келдилер, когаралдан бо хүнге чедир чаңгыс-даа акшаны буруулугларга төлетпээн, а Нарын суурнуң чурттакчылары удуртукчузун чагырга даргазынче дептиткеш, ажыл-агыйны удуртукчу чок арттырып каан болгай. Чагырыкчы суур девискээрин харылап, корум-чурумну тудуп турар ийи участок төлээлеринге олурар оран-сава, машина-техника-биле-даа дузалашпас, кежээ боорга-ла кабинедин шоочалап кааш чоруптар кижи болган-дыр.

Нарын суурда амгы үеде эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг эштер ам-даа хөй, ындыг-даа болза, чүге оларны деткивейн турарыл, азы ажылдаар хөөн чоктары ол чоор бе, байдал мындыг турда, Нарын коллективтиг ажыл-агыйны удуртур кадрлар чогундан, ниити ортумак эртем безин чок В. Күндүүге аар чүъкту чүдүрүпкеш, чүнү бодап, Тываның кайы-даа булуңнарында шөлээн чурттап чор силер, эргим нарынчылар, суурунарга кээп, оон социал экономиктиг байдалын көдүрүп, чонунар дээш ажылдаарыңарны күзедим. Кожууну чагыргазы, ооң коллегиязы мени деткиир дээрзинге бүзүредим.

Леонид ИЖИ.

Эрзин кожуун.

ФАМИЛИЯ ДУГАЙЫНДА ХУУДА БОДАЛЫМ

Тыва кижилерниң эрги, чаа фамилияларының дугайында солуннарга үнген чүүлдерге хамаарыштыр санал-оналды киирерин эш-өөрнүң болгаш чамдык номчукчуларның дилээниниң ёзугаар бо материалды бижиир ужурга таварыштым. Кижилерниң фамилияларының, аттарының дугайында эвээш эвес хамаатылар республика солуннарынга бижип, боттарының аңгы-аңгы бодалдарын илергейлеп келген. Ук бодалдарның, саналдарның хөй нуруузунга каттыжар болганымда, фамилия дугайында материалды моон мурнунда кайы-даа солунга тускай бижип көрбээн мен.

Фамилия дугайында чамдык кижилерниң сөөлгү үеде бижип турар чүүлдеринге, оларның ында илергейлээн бодалдарынга, саналдарынга черле каттыжып шыдавас мен. Чүге дээрге фамилия деп чүл дээрзин барык билбес кижилерниң бижип турары илден. Кижи кажан билбес чүвезин мегелеп бижээн херээ чок: оон өске чугаалаар, кылыр чүве тыппаан эвес. Бодунга орта билдинмес чүүлдер дугайында будалчак кылдыр биживишаан, өске кижилерни төөреткен-даа, оларның сагыш-сеткилин хомудаткан-даа ажыы көңгүс чок деп бодаар мен.

Бо чылдың март 15-те үнген № 46 «Шын» солуннуң үшкү арнында «Чидип бар чыдар» деп эгелиг бичии материал көстүп келген. Автор ында мынча деп бижээн: «Чараш эвес, та кандыг дылдар холуп каан чүве. Чижээ, Тес-Хем кожуундан үнген эң хөй, утка чок фамилиялар Тыва иштин шыва алы берген деп болур. Алаайн: Сенди, Баткар, Напчар, Ланзыы, Сувандии, Марчын, Оолаа, Сырат, Сагаачы, Шаравии, Араваа, Ээлем, Доюндуп, Дойнур, Севенер, Минчей, Довут, Айыыжы, Шагаачы, Чавырык, Янчын, Доспан дээш-ле баар. Кады ажылдап турган хамаатыулус орустаарга чүү дээн 'уткалыгыл дээрге, чүү-даа дээр аайын тыппайн, чүгле эгин кызар-дыр бис».

Авторнуң бо бодалынга шуут каттышпас болгаш, харын ындыг бодалды буруу шавар мен. Бирээде, үстүнде чыскааган фамилияларда кандыг-даа эрбенниг чүве чок болгаш шуптузу чараш, хоочун тыва фамилиялар-дыр. Ук фамилияларны эдилээн кижилерниң хөй нуруузу бүгү Тывада сураглыг, алдарлыг кижилер-ле болгай. Чижээ, алдарлыг малчын Максим Сувандииниң, чүгле Тес-Хемниң эвес, харын бүгү республиканың мурнакчы малчыннары Баткарларның, Тыва Республиканың кайгамчык талантылыг чурукчузу, хөй-ниитиниң идепкейлиг ажылдакчызы болуп чораан Сергей Ланзыының дугайында дыңнаваан кижи Тывада ховар боор. Тес-Хем кожуунга 1945 чылда чээрби харлыымда баргаш, 1947 чылга чедир аңаа чурттап, ажылдаан кижи болганымда, авторнуң чыскаап каан фамилияларын эдилээн кижилер, ук фамилиялар меңээ кезээде эргим, үнелиг.

Ийиде, фамилияны канчап очулдурар боор, хоржок чүве болгай. 1949 чылдан бээр орузундан тывазынче, тывазындан орузунче очулдуруп келген профессионал журналист кижи мен. Ынчаарга кижиниң фамилиязы, ады кандыг-даа боол болур: ол дээрге кижи бүрүзүнүң, ада-иениң күзели-дир. Чижээ, Продайвода деп украин националдыг бир дарга Бурятияның Улан-Үдэ хоорайынга ажылдап турган. Ону кижи баштай дыңнаарга, шынап-ла, чиктиг колчуг ышкаш, а кажан ол фамилияның эдилекчизи-биле элээн кады ажылдай бээрге, шуут-ла чанчыгып калыр чүве чоржук. Тываларда ындыг хевирлиг фамилиялар, аттар база бар. Чижээлээрге, Коңзап-Хаай, Кызыл-Эник. Бо фамилияда, атта багай чүү боор, кымга-даа моондак болбас-ла болгай.

Фамилия деп чогум чүү сөзүл, ооң утказы чүл деп айтырыгны ылавылап көрбээн чамдык кижилер фамилия дугайында бодунуң бодалдарын сөөлгү үеде соора илергейлеп турар деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш фамилия деп сөстү билир шаам-биле тайылбырлап көрейн. Фамилия — латин сөс, ооң алыс утказы: а) өг-бүле, төрел бөлүк дээн; б) шаанда Римге өг-бүле бүрүзүнүң ажыл-агый болгаш юридиктиг эргезин фамилия деп адаар турган, аңаа өг-бүлениң чүгле хан-дамыр талазы-биле төрелдерин эвес, харын кулдарны безин киириштир санаар чораан; в) ызыгуур ады-дыр, ону кажан кижи төрүттүнгенде, өг-бүле тутканда, азырандыга барганда тыпсыр. Ынчангаш фамилия болза, кижилерниң төрел харылзааларын дамчыдыр ызыгуур салгаар.

Шаанда чүгле тываларның эвес, харын орустарның-даа фамилиязы чок турганын демдеглээри артык эвес боор. Чижээ, Иван деп орус аттан Иванов, Петрдан — Петров, Федордан — Федоров дээн ышкаш фамилиялар ниитилел хөгжүлдезиниң, ооң культуразының сайзыралы-биле кады тыптып келген. 1945 чылга чедир Тывага паспорт системазы болгаш тыва кижилерниң ёзулуг фамилиялары турбаан болгай. Монгуш, Чооду, Соян, Ооржак, Ондар, Тюлюш болгаш оон-даа өске амгы фамилиялар — чоннуң чурттап чораан аймааның аайы-биле эрги сумуларының аттары-дыр. Төөгүнүң архив документилериниң, ылангыя байысаалга протоколдарын өөренип көөрге, бо дугайы тодаргай билдине бээр. Чижээ, байысаалга протоколдарынга 1938 чылдарда мынчаар бижиттинген боор чүве чорду: эрги сумузу Сат, ады Байыр, адазының ады Семис-оол. Авамның адазы, мээң кырган-ачам партизан кижи чораан, оон шынзылгазында мынчаар бижиттингенин утпаан мен: эрги сумузу Монгуш, ады Сайын-Хөө.

1945 чылда Тывага паспорттарны тыпсырда, хамаатыларның төрүттүнген дугайында херечилелдерни оларга бижип берип эгелээн. Ол херечилелдерниң ёзугаар чамдык тываларның фамилиялары Монгуш, Тюлюш, Соян, Чооду, Салчак, Ондар, Ооржак, Сат болу берген. Ында кандыг-даа багай чүве чок деп бодаар мен. А эвээш эвес тываларның аттары оларның фамилиялары болу берген, ында багай чүве чүү боор. Кандыг атты, фамилияны эдилээри — хамааты бүрүзүнүң хууда күзели, эргези-дир. «Тыва кижилерниң хамааты байдалының бижимелин кылырда, орус аттарны оларга албадапкан» деп, чамдык кижилерниң чугаалап, бижип турары ырак эвес эрткен төөгүвүске база дүүшпес. А бир эвес бодунуң фамилиязынга, адынга хөөн чок болу берген хамааты күзээниниң ёзугаар оон солудул алыр эргези хоойлуда көрдүнген болгай. Чүге солуурунуң боттуг чылдагааннарын бадыткап көргүзер апаар.

Тыва кижилерниң фамилияларында, оларны бижээнинде будулчак чүве чок деп санавас мен. Чижээ, Тюлюш, Түлүш, Дүлүш деп аңгы-аңгы бижип кааны арай эпчок-даа болгу дег. Ындыг болза-даа, бодунуң фамилиязын кандыг үжүктер-биле бижиири — хамааты кижиниң эргези, тодаргайлаарга, ооң фамилиязын, адын, адазының адын төрүттүнген дугайында херечилелде, паспортунда канчаар бижиттингенин барымдаалаары албан. «Сээн фамилияңны ынчаар эвес, мынчаар бижиир» деп, өске кижиниң аңаа чугаалаар-даа эргези туруп болбас. Ынчаарга тыва кижилерниң эрги сумуларының аттары кажан, канчап тыптып келген төөгүзүн өөренип көөрү — дыл болгаш төөгү эртемденнериниң хүлээлгези деп бодаар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Журналист.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

⊙ БЕЛГРАД. Боснияда Сербия Республиканың президентизи Радован Караджич медеглел кылган. Эрткен дыштаныр хүнде Сербия Республиканың бүгү девискээринге чоннуң референдумун эрттирген. Босния болгаш Герцеговинада дайын чорудулгазын соксадыр дугайында «харылзаштырыкчы бөлүктүң» планын референдумга киришкеннерниң 96 хуузу буруу шапкаш, хүлээп албааның президент дыңнаткан. «Ол план Сербияның национал эрге-ажыынынга чөрүшкек болуп турар» деп, Р. Караджич медеглээн.

⊙ МАДРИД. Ызыгуур салгаан Аструйскийниң шаңналын доктаадып тургусканда бээр элээн хөй чылдар эрткен. Делегейге кады ажылдажылга дээш ол шаңналды Израильдиң премьер-министри Ицхак Рабинге болгаш Палестина администрациязының удуртукчузу болгаш Палестинаны хостаар организацияның даргазы Ясир Арафатка тывыскан. Чоокку Чөөн чүкке тайбыңны катап тургузар талазы-биле политиктиг ол ийи ажылдакчылар шиитпирлиг базымны кылганын жюри комиссиязының медеглелинде айыткан.

⊙ СОФИЯ. Болгарияның чазаан хамаарышпас экономист профессор Любен Беров мооң мурнунда баштап турган. Бодунуң чазаа дүшкен дугайында профессор медеглээн. Ол чазактың дүшкениниң дугайында Болгарияның Министрлер Чөвүлелиниң төлээлекчизи Райчо Райков база дыңнаткан. Чазакты бо чылдың сентябрьга чедир удуртур дугайында Л. Беров август 1-де медеглээн турган. Ол кижи моон соңгаар экономиктиг эртем ажылын кылыр бодап турар.

⊙ НЬЮ-ЙОРК. Босния сербилериниң талазындан эвээш санныг өске националдыг кижилерге удур ашталганы чорудуп турар дугайында медээни Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлели алган. Шак ындыг хемчеглерни доп-дораан соксадырын КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлели Боснияда Сербия Республиканың удуртулгазындан шыңгыы негээн. Эвээш санныг болгаш өске националдарга удур хемчеглерни бир эвес Сербия Республиканың удуртулгазының талазындан соксатпас болза, аңаа удур чогуур хемчеглерни КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлели боттандырар апаарын сагындырган.

⊙ РИМ. Италияның даштыкы херектер сайыды Антонио Мартино бодунуң чазааның өмүнээзинден тускай медеглел кылгаш, Европага «бештиң эвилелин» тургузар дугайында Германияның христиан демократтарының саналын болгаш планын хүлээп алыр аргазы чок деп, Италияның даштыкы херектер сайыды ажыы-биле медеглээн. Германияның христиан демократтарының ол саналын хүлээп алыр болза, Европага чарлыышкынны тургузар апаар деп, Италияның чазаа санап турар.

⊙ БРЮССЕЛЬ. Бельгияның, Американың Каттышкан Штаттарының, Англияның, Канаданың болгаш Польшаның күрүне туктарын Бельгияның найысылалынга чоокта чаа аскан турган. Хемчээл талазы-биле ол туктарның эң-не улуу Англияның тугу болган. Фашизмниң эжелелинден делегейниң ийиги дайынының үезинде Бельгияны хостааныңың 50 чылын эвилелчи ол чурттарның төлээлекчилери байырлап демдеглээн.

⊙ ДЖАКАРТА. Индонезияның Барыын Ява деп ортулуунда ядролуг шинчилел төвү бар. Ол төпке частыышкын болган түңнелинде бир кижи өлген, өскези аар балыгланган. Ук ортулук Индонезияның найысылалындан чүгле 30 километр ырак черде туруп турар. Радиоактивтиг хораннаашкын ол частыышкынның түңнелинде агаарже үнмээн деп, атомнуг энергия талазы-биле национал агентилелдиң чиңгине директору Джали Ахимса медеглээн. Частыышкынның чылдагааннарын хынап көрүп турарын ол дыңнатпышаан, частыышкынны өжегерээн кылган чадавас деп чугаалаан.

⊙ ПЕКИН. Кыдат садыының чамдык кезиин Американың Каттышкан Штаттары бир эвес алыр бодап турар болза, АКШ-тың болгаш Кыдаттың аразынга сырый кады ажылдажылганы тургузар апаар деп, АКШ-тың садыг сайыды Рональд Браун медеглээн. Гонконгтуң хөреңгитен бөлүктериниң мурнунга ол чүве чугаалаан болгаш Кыдат-биле харылзааларны калбартырынга Американың Каттышкан Штаттары сонуургадыг деп демдеглээн. «Кыдат-биле удур туржурун күзевейн турар бис» деп, америк сайыттың чугаазын ужуражыышкынга олурушканнар чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан.

⊙ РАБАТ. Ливияның болгаш Суданның удуртукчулары Алжирниң президентизи Ламин Зеруаль-биле Триполи хоорайга ужурашкан. Ливия революциязының 25 чылының байырлалынга Суданның болгаш Алжирниң удуртукчулары киришкен. Алжирниң исламистеринге кандыг-даа дузаны көргүспес дугайында Ливияның болгаш Суданның удуртукчулары Алжирниң президентизинге бүзүреткен.

⊙ ТОКИО. Японияның социал-демократтыг партиязының 61-ги съездизи чоокта чаа Токио хоорайга болуп эрткен. Чурттуң эрге-чагыргазының составынга төлээлекчилери киржип турар ол партияның съездизинге Японияның даштыкы болгаш иштики политиказының айтырыглары чугаалажып көрген. Делегейниң бүгү чурттары-биле, бирги ээлчегде Япония-биле кызыгаарлашкак чурттар-биле найыралдыг харылзааларны моон соңгаар-даа калбартыры эргежок чугула деп, съездиниң хүлээп алган доктаалында айыткан.

⊙ ДЕЛИ. АКШ-тың конгрезиниң эксперттер бөлүүнүң илеткелин Индияның найысылалынга чарлаан. Индия болгаш Пакистан амгы үеде атомнуг бомбаны бүдүрүп шыдаар аргалыг деп, илеткелде демдеглээн. Ол илеткелдиң авторларының бодап турарын ёзугаар алырга, барык 300 килограмм плутонийни Индия кылып алган болуп турар.

⊙ РИМ. Миланда «Джорно» солун ол чуртта эң улуг солуннарның бирээзи. Ол солун бо чылдың сентябрь 5-тен соңгаар үнмейн барган. Чылдагааны — солуннуң ажылдакчылары 48 шак дургузунда ажыл соксаткан. Ажыл төлевирин бедидерин ажыл соксатканнар негеп турар. Сөөлгү алды чыл дургузунда солуннуң удуртулгазы ооң ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазының дугайында сагыш салбайн келген деп, ажыл соксатканнар медеглээннер.

⊙ НЬЮ-ЙОРК. Америк астронавтылар «Дискавери» деп корабль-биле ужудуушкунну кылырын планнап турар. Ол ужудуушкунну үезинде «Шатлдың» кырында тудуштурар демир чокка ажык космос делгеминче үнүүшкүнну кылыр бодап турар. Олар кажан ажык космос делгеминче үнерде, реактивтиг тускай хептерни кедип алыр.

⊙ ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының көдээ ажыл-агый сайыды Майк Эспи дараазында вторникте Россияга келир деп турар. Бистиң чуртувуска ооң аян-чоруунуң сорулгазы — Россияның көдээ ажыл-агыйы-биле, хамыктың мурнунда бо чылдың дүжүдүнүң байдалы-биле таныжар. Келир вторник хүнүнде кежээликтей Москвага чедип келирин америк сайыт планнап турар.

⊙ МЕХИКО. Латин Американың чамдык чурттары Куба-биле чоокшулажып эгелээн деп, Гондурастың «Трибуна» солуну бижээн. Кубаның даштыкы херектер сайыды Роберто Робайна чоокта чаа Гондураска кээп чораан үеде чурттуң чазаа ону чылыы-биле хүлээп алганын солун демдеглээн. Ынчаарга Сальвадорнуң президентизи Армандо Кальдерон ол хүлээп алыышкынны буруу шапкан болгаш Фидель Кастронуң чазаанга бодунуң хөөн чогун илергейлээн.

⊙ ПАРИЖ. Францияның даштыкы херектер сайыды Ален Жюппе тускай медеглел кылган. Римниң католиктиг шажынының баштыңы Иоанн Павелдиң чоокку хүннерде Сараево хоорайга баар деп турары бир талазында ажыктыг, өске талазында айыылдыг деп, Францияның сайыды чугаалаан. Сараевога Павел ламаның баары баш бурунгаар эки белеткээри, ооң айыыл чок чорууру хандырары эргежок чугула деп, француз чазак санап турар.

⊙ ЛОНДОН. Кем-херек үүлгедиишкиннери сөөлгү үеде Англияда улам-на көвүдеп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди чорударынга чыл бүрүде күрүне 20 миллиард фунт стерлингини чарыгдап турар. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирери-биле черге лештир кеземче хоойлузун шыңгыыырадырын хөй кижи саналдап турар.

(РосИТА-СЧТА)

ТЫВЫЗЫМ—ТЫВАДА

Кызыл-Эник КУДАЖЫ
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

Сактыышкыннар, бодалдар

(Уланчызы. Эгези № 139 «Шында»).

(Ол шагда ТАР-ның арат чонунуң хөй кезиң бижик билир деп бадыткал хоозун чугаа-дыр, чайырлап каан сөс, шээжи-биле чүгле адын чуруп мулдурлаптар кижини кандыг бижиктиг дээрил?). Ындыг кончуг «болбаазын» «контрлар»-биле, «чоннуң дайзыннары»-биле демисел канчаар төнгенин бүгү Тыва билир. Маңган-Элезиннерге боо дааштаашкыннары-биле! Чүгле аңа эвес. Ол дары чыды бүгү Тываны хөме алган турган («Арат намга баштаткан бис, ара дүшпейн хөгжүүрле бис, аспан ышкаш контрларга, аар-ла харыы бээр-ле бис»). Ийе, харыы «аспан ышкаш контрларга» аар харыы бердинген-даа. Оон-биле улуг сек салдынып болур турган. Чок, херек соксаваан. База-ла СЭКП-нің, ССРЭ-ниң тергиилекчилериниң үлегери-биле «Тываның ажылчы арат чоннарының изиг чүрээ, хан-дамыры, ынак баштыңчызы» ээрилге бөргүн улам дыңзыткаш турупкан. Дараазында ээлчегде «буржуаз-националистер» кестүп келгеннер: Сергей Пюрбю, Монгуш Идам-Сүрүң, Ооржак Самбуу,.. Оларга улаштыр «Сүт-Хөл херээ»: Анатолий Агбаан, Күжүгет Эмер-Сарыг, Кара-Сал Седип.. Куруккан болгаш кур черлерни шиңгээдип алыр херекке удурланганнар: Александр Чымба..

Чеже-даа бичии хемчээлдиг болза, кижи Ада-чурттуг болур. Тываларга херек кырында Ада-чурт турбаан. Тываларның ындыг чурту улуг ССРЭ болуп турган. Оон туржук ССРЭ бүгү делегейниң ажылчы чоннарының Ада-чурту, Москва бүгү делегейниң найысылалы, чүрээ апарган турган. Ол дээрге коммунистиг мугур суртаалдыр. Кажан-даа американнар Американы, Вашингтонну, француузтар Францияны, Парижти, англичаннар Великобританияны, Лондонну, немецтер Германияны, Берлинни, кыдаттар Кыдатты, Пекинни кижилерге ада-чурт, найысылал кылдыр сыгап чорбааннар.

Бүгүдеге билдингир. 1912 чылга чедир Тыва манчы-кыдат эжелелдиң адаанга барык-ла 150 чылдар дургузунда бактаап келген. Чүвениң шынын чугаалаар херек мында багай-даа, эки-даа талалар турган. Дарлал-ла дээш бүгү чүвени карарткан база херээ чок, черле ынчаш тюрк-даа, уйгур-даа, кыргыс-даа, моол-даа, манчы-даа чагыргаларның үелеринде тываларның өске чоннар-биле харылзаалары, шажын-чүдүлгези хире-шаа-биле хөгжүлдени ап турган.

1914 чылда Тыва Россия империязынга Урянхай край деп ат-биле протекторат адаанга, өскээр чугаалаарга, хайгааралга, улам чалданыш чок дорту-биле сөглээрге, колония болуп кирген. Мында база аткаар-даа, бурунгаар-даа базымнар тургулаан.

Мынчап кээрге, узун төөгүлүг, хөй качыгдалдыг тыва улус дээрге, үлегерлеп чугаалаарга, тевенениң үдүн-даа өткен, тевениң чинин-даа чыттаан чон-дур бис ийин.

Канчаарга-даа, Тыва шаг-төөгүден национал чоннуг, хили-кызыгаарлыг, бот-догуннаан күрүне турган. Ол бүгүдеге билдингир. Ынчап кээрге, Тыва ышкаш аңгы күрүнеге өске холгаарлаашкын херек турган бе, бир эвес ындыг ыйыышкын даштыкаартан тура берген болза, ону дыңнаары, сагыыры этерери албан турган бе деп айтырыг дүрүм езугаар тургустунуп келир-дир.

Ам Тыва Республика үш улуг төөгүлүг болуушкунну демдеглеп турар. Бирээде, Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 80 чылы, ийиде, Урянхайның Россия империязының колониязы болганының 80 чылы, үште Тыва Арат Республиканың улуг ССРЭ-ниң хөй националдыг акы-дуңма улустарының составынга «эки тура»-биле каттышканының 50 чылы ою. Бир эвес «коммунистиг ниитилелди калбаа-биле тудуп турганының» үези болза, мындыг кайгамчык байырлалдарны ай-хүн чайынналдыр байырлаар турган ийик.

Байырлал байырлал-ла ыйнаан, ынчалза-даа бөгүн бистиң мурнувуста оон артык шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар, ам-даа эчизинге чедир тодараттынмаан чөрүлдээлиг чүүлдер артпышаан.

Херектиң ужуру чүдел дээр болза, бистиң ынчангы баштыңчыларывыс өске күрүнелер, чурттар, удуртукчулар, кижилер өттүнмейн, боттарының борбак баштары-биле бодаар, бодунуң ак оруу-биле чоруур турган-дыр ийин. Бир эвес Тыва бодунуң агымы-биле чораан болза, бир эвес Тока баштаан удуртур эштер боттарының угааны-биле хөделген болза, олар СЭКП-ни, ССРЭ-ни хоолгалаваан болза, чүү-даа канчап барбас, чон-даа чолдайбас, чурт-даа чудавас турган ийик. Бир эвес ынчанмаан болза, оларны дөмей-ле репрессиялап кааптар турган ийик деп бадыткап турар бисте ам-даа улуг аттыг безин эртемденнер бар. Хоозун бадыткалдар-дыр. Бодунуң оруу-биле чорупкан, бодунуң баштары-биле бодапкан кижилерни чежемейниң-даа улуг болза, өске чурт, өске баштыңчылар канчаптарыл? Ажыы-биле чугаалаарга, тыва баштыңчылар олардан кортпааннар, олар боттарының эргетен тамчыын харааш, сталинчилерниң соондан калбартыпканнар. Түңнели бодур: ханы кризис, политика-даа, экономика-даа талазы-биле чер болганда, базым бүрүзүнде бууравшкын. Бир эвес ылаңгыя Тока бодунуң бажы-биле бодаан болза, ол дээш кызыл большевиктерге репрессиялаткан-даа болза, ооң арын-нүүрү арыг, аталдары артык, чоокта чаа ышкаш хөрек-дүрзүзүнүң бажынга куу хааржак кедиртпес, будук-биле думчуун-даа былчатпас, ону ынаар-мынаар көжүрер азы тавзан карартыр ап октаар диртпес, харын тыва улустуң национал маадыры болуп, төөгүге арткан турар ийик. Салым-дыр ийин, чүү дээр боор.

Бо бодалымны бадыткаары-биле чурттап эрткен амыдыралымдан бир чижекти киирип көрейн. Ынчан алдан чылдарның кидин-түлүк үези, кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алыр дээш демисел эгелээн, партияны үлетпүрнүү болгаш көдээ ажыл-агыйныы деп ийи үзүп кирипкен турган. Чер болганга ийи-ийи крайкомнар, обкомнар, райкомнар тургустунгулаан. Тыва ол орукту шиитпирлии-биле хүлээп албаан. СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары эш С. К. Тока Москвага Төп Комитетке баргаш, Тываның байдалынга партияны ийи үзери окта таарышпас деп удурланган. Төп Комитет Тока-биле чөпшээрешкен, Тывага ийи обком тургуспаан. Ол дээш Токаны буруудатпаан-даа, репрессиялаваан-даа. Езулуг баш ол-дур, чону дээш, чурту дээш ынчаар туржур херек. А кур чер талазы-биле обком-даа, Тока-даа ынчаар демисежип шыдаваан. Тываның хамык черин хейле үрегден, часпарлап каап-тыңар, малга одар артпады деп, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры малчын Ооржак Лопсанчап алгырып-кышкырып турда-ла, ону кым-даа дыңнаваан. Малмаган одар-белчиир чок арткан, ол байдал ам-даа эттинмээн, ынчаң «ураа»-биле шиңгээдип алганывыс кур болгаш куруккан черлерден чыдыг чашпан үнмүшаан. Кур черлер дээш шимчээшкинге удурланган дээш обл-күүском даргазы турган А. М. Чымбаны ажылындан дүжүрдүлер.

Ол аразында чон ортузунга мындыг ыры анаа эвес, ужурлуг тарап турган болдур эвеспе:

Чадаанага тараа тарыыр — хорошо,
Сарыг баштыг чашпан үнер— плохо...

1.

Бо бүгүнү чүге чугаалай бердиң дээр болза, мен бир дугаарында, хамаатты кижи мен, ол туружум-биле тыва чонумнуң туружун, оон калбартыр алыр болза, бүгү Тыва Республиканың чонунуң туружун, оон-даа улам нептередир болза, бүгү Россия Федерациязының чонунуң туружун ыдыктыы-биле камгалаар хүлээлгелиг мен. Ол дугайын ийи республиканың конституцияларының кайызында-даа бижип каан. Эрткен коммунистиг, политиктиг, удуртукчу болгаш башкарыкчы чаңгыс партиялыг, тоталитарлыг, авторитарлыг, унитарлыг үеде болза, ол хүлээлгени анаа эвес, мөңгүн база эвес, ыяап-ла алдын үжүктер-биле бижип турган ийик. Мону чугаалай бергенимниң база бир кол чылдагааны болза, амгы болгаш келир салгалдың кижилерниңге алыс шынны ажыт-чажыт чокка, канчаар болганын ол-ла хевээр, көрген болгаш билген шаам-биле чугаалап бээрим болур. Ол чорук четпестерни, ышкындырыгларны, чазыгларны, алдагдалдарны катаптавазынга бичиндаа бол, дөгүм болур ирги бе деп бодаар-дыр мен. Хөй-хөй кижилер менден артык билир болбайн канчаар, бо дээрге бодумнуң хире-шаам-дыр ийин.

Мында мен хууда амыдыралымның чижектеринге даянып турар мен. «Узун-кулактарга» эвес, «дидир-дидирлерге» эвес. Тыва дугайын арай сөөлзүредир чугаалаар мен. Баштай СЭКП-ден, улуг ССРЭ-ден эгелеп көрейн.

«Чер Кремльден эгелээр деп, черле билдингир болгай» дээрзин Владимир Маяковский шагда-ла чугаалап каан. Ынчангаш «Черниң эгези» — Кремльдиң ээзи Ленинниң соонда ээзи Сталинни диригде көрбээн мен, ооң өлүг сөөгүнүң чаны-биле мавзолейге каш катап эрткен мен. Буурап дүшкен коммунистиг партияның болгаш совет күрүнениң Сталинниң соонда баштыңчыларының дөгерезин чоогундан көрген болгаш чугаалардан чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен, оон туржук барык шуптузунуң холдарын безин туткан мен. Чуртталгамның аайы менээ мынчаар чогаан болган: 1978 чылдан 1988 чылга чедир Тываның Чогаалчылар эвилелин удуртуп тургаш, чогаалчыларның бүгү-эвилел болгаш россия съездилеринге чаңгыс эвес катап делегат болуп киришкен мен. Ол үеде ындыг турган, съездилерниң тоң-дора дээрге бир дугаар хүнүнде партияның болгаш күрүнениң баштыңчылары ыяап-ла олуржур. Чамдыкта президиумга соңгуткаш, олар-биле кожа олуруп, чапсарларда кады чемненип, оларның чугаа-соодун чанындан дыңнап-даа тургуладым.

Н. С. Хрущевту көргеним, дыңнааным эң баштай көңгүс өске байдалга болган.

(Уланчылыг).

ДИРЕКТОРНУҢ УРУУ ДИРЕКТОР

Ам сактып орарымга ынчан 1949—50 өөредилге чылы-дыр. Ынчан мен Кызыл-Сылдыс школазының 1-ги клазынга өөренип киргеним ол. Школавыс чаа, ийи класстыг, узун кудумчунуң ийи ужунда бичии өрээлдер бар, ол болза башкылар чурттаар өрээллер болган. Бир ужунга орус дыл башкызы орус аныяк херээжен башкы, өске ужунга директорувус чурттап турган.

Оон бээр 45 чыл эрткен-даа болза, менээ ол үе үр болбаан ышкаш бо-ла карааамга чуруттунуп көстүп келир. Мээн 1-ги класска башкым (директорувус) узун чиңге дурт-сынныг, галифе кара чүвүрлүг, хром сапыктыг, ам бодап орарымга, дыка-ла чараш дурт-сынныг турган-дыр ийин. Ам ындыг сынныг кижини — спортсмен кижи дээр болгай. Сөөлүнде көрүп-билип кээримге башкым, шынап-ла, спортсмен кижи болган. Лапту, хол бөмбүү ойнап турда, аңаа чедер кижи ховар-ла.

Башкым адын Хонакпан Биче-Караевич Куулар дээр. Ол аныяк башкым бүгү назынында чурттаар ынак эжин, аас-кежиин, уругларының ынак авазы Александра Мамааевнаны база Кызыл-Сылдыстан тып алган. Александра Мамааевна өөнүң ишти-биле бир домей бодунуң бүгү күш-ажылчы оруун бо школага тураскаадып эрттирген, ажыл дээнде тура дүшпес угбай-ла болгай.

Башкымның чогум чурту Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала суурy. 1949 чылдан эгелээш пенсиялап үнгүже чедир башкым база оон өөнүң ишти Кызыл-Сылдыс школазынга чеже улуг ажыл-херекти бүдүрүп кыйбааны дээр, ону санап-даа шыдавас мен. Пенсияже үнериниң мурнуу каш чылдарында башкым школаның ажыл-агый эргелекчизинге ажылдап турган. Оон ажылдап турган үезинде школаның эт-хереңгизи эмгелиг, камналгалыг шыгжаттынган, складтарының иштии арыг-силиг, районда бир дугаар кыштадыр картофель, согунда шыгжаар чер подвалды ол кылып алган, бо хүннерде ам-даа ажыглалда туруп турар. Башкымның бо бүгү ажыл-агыйын, эрес-кежээзин өөм ишти-биле бо-ла сактып чугаалажыр бис. Ам башкым хүндүлүг дыштанылгада, ол 1 солдуң, 2 кыстың ынак ачазы, 10 бичии чаштың кырган-ачазы.

Улуг уруу Мария ачазының ажылгыр, кежээзин дөзээн, Тываның база бир чараш кыстарының бирээзи, ачазының бир дугаар директорлап ажылдаан школазын база директорлап ажылдай бээр деп кымның сагыжынга, дүжүнге кирип чораан боор. Ол ачазы ышкаш дааңган ажылынга кызымак, быжыг тура-соруктуг кижи болган-дыр. Мария Хонакпановна Серембил кыска үе иштинде директорлап ажылдаан-даа болза, школазы 1993—94 өөредилге чылында кожууңда база бир көскү ажылдыг школага санаттына берген.

Школаның иштики, даштыкы дерилгези үениң негелдезинге дүүштүр дериттинген. Эрткен өөредилге чылында 218 өөреникчиниң иштинден 7 кижи тергиин эки, 68 кижи эки өөредилгелиг болган, 11 классты 14 кижи дооскан, оларның иштинден 3 кижи дээди, 9 кижи ортумак өөредилге черлеринче кирип алган. 9 классты дооскан 14 өөреникчи шуптузу өөредилгезин уламчылап, 10 класста өөренип кирген. Эрткен өөредилге чылында өөредилгезин ара каггэн өөреникчи чок.

Ада-ие-биле ажыл база багай эвес деңнелге чоруп турган дээрзин үстүнде чижектен көстүп турар.

Мария Хонакпановна өөреникчилерниң чайгы дыштанылгазынче багай эвес кичээнгейни салып, 15 өөреникчи школа чанының лагеринге дыштанган, оларны кожууннуң улус өөредилге килдизи аъш-чем-биле багай эвес хандырган. Директорнуң бо бүгү чедиишкиннери ында ажылдап турар хоочун бедик арга-дуржулгалыг башкылардан хамааржыр болбайн аан. Школада дуржулгалыг хоочуннар: Д. Д. Кыргыс, З. К. Калин, Р. М. Эрин, Т. Т. Бады, Х. Х. Дөден, Д. С. Кыргыс оларның боттарының хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген байлак дуржулгазын аныяк башкыларга дамчыдып нептередип турары солун. Бо школада ажылдап турар аныяк башкылар дээрге-ле, хоочун башкыларның боттарының өөредип чорааны, школаның доозукчулары-дыр.

Аныяк башкылар башкыларының өөреникчи чорда кичээлди канчаар эрттирип чорааның сактып, ам бо хүннерде ада-ие, өөреникчилер-биле канчаар ажылдаза экил деп чүвени дуржулгалыг башкыларындан өөренип ап, башкыларынга өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар. Коллектив аныяк, эп-найыралдыг, шупту-ла эки ажылдап турар дизе хөөредиг чок, ынчалза-даа оларның иштинден онзаланып ылгалып турарлары бар. Чижээ, хоочун башкы Д. Д. Кыргыс арга-дуржулгазын республика чергелиг деңнелге тарадып дамчыткан, төөгү башкызы З. К. Калинниң удуртуп турары төөгү музейи база республикада эки деп үнелелди алган. Эге класс башкызы Н. М. Калзан кожуунга болуп эрткен аныяк башкылар конкурузунга эки киржип, мактал-шаңналды алган. Орус дыл башкызы З. Д. Содунам башкылаашкынның арга-дуржулгазын кожууннуң орус дыл башкыларынга тарадып нептереткен.

1993—94 өөредилге чылында эге класстарга ада-ие университединиң доктаамал ажылдааны, ада-иелерге ажык эжиктер хүннерин эрттирип турганы өөредилге-кижизидилгелиг ажылга улуг ажык-дузалыг болган.

Школада дузалал ажыл-агыйы база сайзырап турар. 30 ажыг шээр малдыг, 15 хаванныг, 2 га черде картофель тарыыр шөлдүг, школа чанында теплица база ногаа тарыыр шөлдүг.

Мария Хонакпановнаның удуртуп турар школазы 1994—95 өөредилге чылынга багай эвес белеткенген, башкыларның август хуралынга школаның септелгезин эки шынарлыг чорутканы дээш І-ги черни ап, даараныр машина-биле база ол-ла хуралга кожууннуң башкыларының кичээлдерге ажыглап турар көргүзүг материалдарының, башкыларның арга-дуржулга солчулгазының фото-чурук конкурузунга база бирги черни алгаш, күш-ажыл кичээлдеринге ажыглаар комплект дериг-херекселдер-биле шаңнаткан. Чедиишкиннер хөй болза-даа, эвээш-биче четпестер база бар: одалга системазы эргижирээн, ону солуурун планнап турар. Дазылгада чурттап турар уругларның чунар-бажыңы үениң негелдезинге дүүшпес, бичии хемчээлдиг. Директор чаа чунар-бажыңны 10 айда тудуп алырын аазап турар.

Ынчангаш эргим ынак баштайгы башкым Хонакпан Биче-Караевичиге, ооң уруу Мария Хонакпановнага база ооң ажыл-ишчи эрес-шудургу коллективинге удавас болур башкыларның профессионал байырлалын таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, чогаадыкчы ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзедим.

Зоя САГАН-ООЛ.
Башкылар билиин бедидер институтта школаларга шенелде чорудар төптүң эргелекчизи, улус өөредилгезиниң тергиини.

«БОДУҢАРНЫ КАМНАП КӨРҮҢЕР»

«Чаштар—бистиң келир үевис» дээн домак дылывыска пат оттежип, угаан-бодалывыста танмаланып калган дизе чазыг болбас боор. Шынап-ла, бо өртемчейге кижээ мөңге назын турар эвес, бистиң амыдырал-чурттаалгавыстың оруун чаштар —салгалывыс улаар болгай. Аңаа бистиң эргим ынак аваларывыстың хамаарылгазы бөгүн кандыг боор турарыл? Аңаа хамаарыштыр Сүт-Хөл кожууннуң төп кижи эмнелгезиниң божудулга салбырының эргелекчизи Валентина Дембиреловна Кызылга айтырыг салырымга, ол кысказы-биле мынчаар харыылады:

— Ийе, бодум база ие кижи мен. Чогаалчы, эртемден төөгүчү Монгуш Кенин-Лопсанның шүлүүнүң сөстеринде дег, чырык чер кырында ава ышкаш чаякчы, авыралдыг бөгда бурган кайда боорул аан. Бис оларның төлдери бис, төөгүнүң улакчылары-даа бис. Бодумнуң ажыл, мергежилим дугайын силерниң айтырыыңарга хамаарыштыр каксы харыы тайылбырны берип көрейн.

Кожуун эмнелгезиниң божудулга салбырында ниитизи-биле он беш оруң бар, чогум хандырылга бисте, өскениң салбырларга деңнээрге, чүгээр. Эрткен кыжын шагаалап уткуп алганывыс Ыт чылдың чаштар-биле беримчези, мурнуку чылдарга деңнээрге, аажок арбын болду. Сес айлар иштинде 100 ажыг чаш кожуунга немешти. Оларның аразындан Кара-Чыраа суурдан ийи ава ийистеп, чараштыр чиңгеди-даа. Бо хүннерге чедир хорамча чок, чүгле чаңгыс чаш-биле ышкындырыглыг болдувус. Маңаа эмчилер-даа эвес, ава боду буруулуг, чаш төлүн-даа, бодун-даа камнавайн чорааның чедирген уржуу-дур.

Ону камгалап алыр дээш кыстывыс-даа, оштүг чүве дег алдыртпайн барды ышкажыл. Хомуданчыын чүү дээр! Бистиң салбырга дун иелер хөй кээп, чиигеп, чаптанчыг чаш-биле олча-омактыг чанып чоруп турарлар. Ол база биске оорушку, чоргаарал ышкажыл. Чиигеп, караа чыраан-на дээш эмчиден үнген аваларны кагбайн турар бис, чурттап турар суурунуң аайы-биле ында эмчиниң хайгааралынга тургускан бис. База иениң, чаштың кадыкшылын хайгаарап, график езугар доктаамал шинчилгелерни кылырын чурумчуткан, херек апарза, төптен дузаны-даа чедирип турар.

Оон ыңай чамдык дун иелерге хамаарыштыр мындыг чемелелдиг сөстерни чугаалаксадым. Өөренип тургаш, иштелип-саатталып алган иелер үе-шаанда эмчиге кирбес, чаржыртынар, дескелээр таварылгалар хөй боор турар.

Бистиң салбырга ындыг иелер бергедей бергеш келир, оларның аразында ханының базыышкыны улуг, биче-даа кижилер бар боор-дур. Баш удур шинчилгени, эмнээшкиннерни эртип алган турган болза, оларга чиик, бичии чаш төлүнүң кадыкшылынга-даа эки болур. Амгы берге үеде эм-тан-даа тып алыры нарыыдаан шагда, оларны кандыг аарыглыг кижи дээрзин дораан дарый тодарадып тып, эмнээри берге апаардыр. Маңаа кым буруулугул? Ава боду! Ындыг-ла дээш аваны буруудадыры эпчок болгай, арга-хоргазын тып, чаш төл-биле аваны камгалап алыры—эмчилерниң ыдыктыг хүлээлгези. Туржур, дузалаар апаар.

Ийе, кыс кижи чедишкен кыс апарган соонда, төлдү чайгаар божуур, бойдустуң хоойлузу-дур. Төл төрүүрүнден ойталап, оон ческинген, азааргаан чүве дег, эмчилерден дескен, ойлаан ажыы черле чок. Харын-даа эмчилерден дарый дүрген дуза дилеп, арга-сүмени айтырары дээрге, аныяк аваның удавас көстүп келир ылым чашка ханы ынакшылы ышкажыл.

Сөөлгү үеде аныяк-даа, улгады-даа берген иелерни көрүп, дыңнап чорууурга, арага дээр хоран, калчаа сугну четтирипкен элең-тендии кылаштап чорууру дыка көскү апарган. Төлдү чаяап божуур буянныг аваның бодунуң база төлүнүң кадыын арага-биле хораннап чорууру дыка чаржынчыг болгаш хомуданчыг-дыр. Шак ындыг авалардан кемниг, солуу-дуду, четпес угааныг уруглар төрүттүнүп турары кайы хире коргунчуг болгаш чиртимдир. Маңаа чаш төл буруулуг эвес, ава кижи боду-дур. Ол дээш күрүне, ниитилел-даа качыгдал, каражага таваржып турар. Төөгүвүстүң уламчылакчызы, күжүр-ле чаш чаптанчыг төлүвүске кайы хире каржы апарган-дыр бис. Кончуун көрүңерем.

Алдан-чеден чылдарда төрүттүнген ажы-төлүвүстүн чамдыктары кандыг кижилер болганын эскерип чор бис ышкажыл. Ол дээрге арагалаар авалардан төрүттүнген төлдерниң солуу, кемниг, четпес угаан-медерелинден кем-херек үүлгедир чоруктар хөйү-биле тыптып турар. Ындыг төлдүг иелер бөгүн халаан төп, карактарының суун ижип, човап, хилеп чорууурлар болгай.

Тыва кижиниң байы, чаражы, чоргааралы ажы-төл дижир болгай. База нацияның арын-нүүрү, каң дег быжыг кадыкшылы, өөр-өнер өзүп бодарaары — ажы-төлде. Ол бүгү кежиктерниң буянныг чаякчызы кым ийик? Авыралдыг бөгда бурган—аа сүттүг ава болгай. Ынчангаш эргим энерелдиг авалар, бодуңарны карак огу дег камнап көрүңер. Бо чугаамны «Шын» солуннуң бижикчизи бир авторнуң шүлүүнүң мындыг одуруглары-биле доозуксадым:

Ава —чырык чаякчывыс
Арагага эриин дээртпейн,
Ачы-буян йөрээп чорза,
Ажы-төлге бачыт турбас.

Түлүш КАРЫМА дыңнап бижээн.

ЧАРЛААЛДАР

АУКЦИОН ЧАРЛААН.

Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар комитеди ажыглалда дараазында автомобильдерни садар талазы-биле аукционну 1994 чылдың сентябрь 15-те хүндүскүнүң 14.00 шакта эрттирерин чарлап турар:

1. ГАЗ-24 «Волга», 1982 чылда бүдүрген, садар өртээ (муң рубль-биле) 3350,0 рубль;
2. ГАЗ-53, 1988 чылда бүдүрген, садар өртээ 1848,0 рубль;
3. Автобус ЛАЗ-695, 1987 чылда бүдүрген, садар өртээ 1832,0 рубль;
4. КамАЗ-5320, 1986 чылда бүдүрген, садар өртээ 4870,0 рубль;
5. УАЗ-3303, 1991 чылда бүдүрген, өртээ 9450,0 рубль;
6. Автобус ЕАРЗ-654, 1990 чылда бүдүрген, өртээ 1680,0 рубль;
7. КАЗ-608, 1984 чылда бүдүрген, өртээ 1680,0 рубль.

Автомашиналарның техниктиг хыналдазын оларның турар черлеринге кылыр.

Аукционга киржириниң чагыгларын 1994 чылдың сентябрь 14-ке чедир хүлээп алыр.

Дараазында акционерлиг ниитилелдерниң акцияларынга хамаарыштыр хааглыг ат салыышкынын чорударын үргүлчүлеп турар:

1. «Туран» деп септелге бүдүрүлгезиниң —3703 акция бар;
2. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының — 20129 акция;
3. Кызылдың эът комбинадының — 10621 акция.

Ат салыышкынын көдээ ажыл-агый бараанарының бүдүрүкчүлериниң (колхозтарның, совхозтарның, тараачын, арат болгаш фермер ажыл-агыйларның) ортузунда чорудуп турар. Ол ат салыышкынын 1994 чылдың октябрь 11-ге чедир чорудар.

Комитеттиң адрези: Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу. бажың № 18, Чазак чериниң бажыңы, кабинет № 424. Телефону 3-78-24.

«САЯН» ЧАЛАП ТУР

«Саян» деп садыг бажыңынга Сүт-Хөл кожууннуң ажыл-агыйларының фирма килдизи 1994 чылдың сентябрь 16-да ажыттынар. «Ишкин», «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл», «Сүмбер-Уула», «Кызыл-Тайга», «Ак-Даш» совхозтар арыг инек, сарлык, хой болгаш балык эъдин, саржагны, тарааны, сметананы, далганны, быштакты садар.

Фирма килдизи хүн бүрүде эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 18 шакка чедир ажылдаар. Дүъштеки чемненилгениң чапсары чок.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Саян» универмагтың «Продуктулар» деп салбыры кондитер, макарон кылыгларны, таакпы аймаан, консерва продукциязын, арага аймаан, оттуг-ыяшты садып турар. Ол салбыр хүн бүрүде чапсар чокка эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 18 шакка чедир ажылдаар.

«Ульяновскиниң автомобиль заводу» деп № 14 акционер ниитилелдиң чиңгине дилери, «Оливетти» фирманың девискээр төлээлекчизи, Тыва Республиканың федералдыг почта харылзаазының эргелели дараазында автомобильдерни болгаш артык кезектерни Кызыл хоорайда складтан садып турар:

—бүгү хевирлерниң УАЗ автомобильдери;
— УАЗ автомобильдерниң артык кезектери;
— Риганың трикотажы (платьелер болгаш костюмнер);
— АЗ,А 4 хемчээлдиг хоолгалаар аппараттар;
— телефакстар;
— касса аппараттары;
— бижик кагар машиналар;
— калькуляторлар;
— чарыгдал материалдары болгаш касса лентазы;
— продуктулар болгаш чоннуң херээлел бараннары.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда № 53 бажың.

Тайылбыр алыр чери Тыва Республиканың ФП×9, азы «Тройка» магазин. **Телефоннары 2-11-44, 3-47-71, 2-13-84, 3-36-83.**

Дүкту болбаазырадыр болгаш оортан кылыглар бүдүрер бүдүрүлге черин төлевилээриниң конкурузун Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитет чарлап турар. Конкурстуң негелделери:

1. конкурска күрүнениң эвес тургузуглар—биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң сайгарлыкчылары киржир;

2. эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, бүдүрүлгениң ажыктыг технологиязы-биле өг-бүле бүдүрүлгелериниң төлевилелдеринче улуг кичээнгейни угландырар;

3. бир бизнес-төлевилелге тыпсыр чээлиниң хемчээли 70 миллион рубльден ашпас ужурлуг. Ол чээлини бир чыл хуусаалыг кылдыр тыпсыр;

4. бизнес-төлевилелдерни 1994 чылдың октябрь 15-ке чедир хүлээп алыр.

Адрези: **Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, бажың дугаары 40 «а», Тыва чээли банкызы. Телефоннары: 3-82-01, 3-72-34, 3-83-10.**

«ОПТ и розница» акционер ниитилелдиң № 1 магазининде дараазында чаа бараннар кирген:

— электри-биле ажылдаар «Чайка-134 А» болгаш «Чайка-14 ЗА» деп даараныр машиналар, бирээзиниң өртээ 308 муң рубль, ийигизиниң — 336 муң рубль;
— СМП-3Б «Исеть» хевириниң хеп чуур машиназы, өртээ 420 муң рубль;
— «Толнэ-2» деп электрокамин, өртээ 46200 рубль;
— 18 болгаш 27 хемчээлдиг кидис идиктер;
— 38 болгаш 45 чедир хемчээлдиг бродни идиктер, оларның уктары база бар;
— кургаг дрожжа — [illegible] рубль өртектиг,
— чолдак вермишель — 1500 рубль өртектиг;
— кондитер кылыглары, Иркутскиге бүдүрген шай аймаа.

Садып алыкчыларны ол магазинге келиринче чалап турар.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязып каап турар, чамдык черлерге кезек чаъстаар, диңмирээр, дагларга ол хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 10-15 градус, дүне 4-9 градус чылыг, даглыг черлерге 0-3 градус соок болур.

Кызылга өскерлип каап турар агаар болур, кезек чаъс чаар, диңмирээр чадавас. Хаттың күжү секундада 9-14 метр.

Хүндүс 13-15, дүне 4-9 градус чылыыр.

Үшкү хевирниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

Оруктарга күстүрү 1-3 километр, эртен арттарга тумаппаар, көстүрү 1000 метр.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Америкага кылган» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40, **Видеозалга: «Алдын солчугаш»** (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Кыс бөрү» 12.00, 14.10, 16.20, **«Алдаржыдыышкын деп хүрээхиит хуралы»** 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Виллинн хостаңар!» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорайга хөй чылдарда поварлап ажылдап чораан, ниитиниң чемненилге черлериниң алдарлыг ажылдакчызы

Елизавета Монгушевна
МОНГУШТУҢ

аар аарыгдан хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң дөргүл төреддеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды чуржузу Анчымаа Дакааевна Сат, ооң өөнүң ээзи Күстүгүр Күдерекович Сат илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В Ф ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б Монгуш, М. Д Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43.34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3.34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3.34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34.92; оралакчылары — 3.45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34.19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34.49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41.16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34.93; чагаа — 3-39.03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 51240. Чагыг № 35—202.